

Богдан Ростіанов

доцент кафедри гуманітарних та соціально-політичних наук
ОРИДУ НАДУ при Президентові України, к.філол.н., доцент

ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ Й ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ТВОРЧОСТІ М.В. ГОГОЛЯ

Актуальність нашої статті пояснюється важливістю тих історичних уроків, до аналізу яких ми звертаємося. В I половині XIX століття в мистецтві посилюється народність – тобто не лише зображення національної своєрідності, а й вираження корінних інтересів народу. Це ми бачимо в діяльності великого письменника М.В. Гоголя. Гоголь осмислює суперечливість сучасного йому вітчизняного суспільного й державного життя й виступає з пафосом морально-етичного перетворення людини.

Метою нашої статті є проаналізувати особливості відтворення українського національного характеру й форм української державності в творчості М.В. Гоголя. З цієї мети впливають наступні завдання: прослідкувати аналіз Гоголем рис українського національного характеру й відтворення українського історичного процесу; дослідити змалювання Гоголем епічних картин народного життя й героїзму українця в період виникнення національно-визвольного руху; звернути увагу на аналіз Гоголем ступеню соціальної диференціації й розвитку форм державності, а також спотворення державною владою природних відносин між українцями, відчуженість і розокремленість українців; зрозуміти, як дивиться Гоголь на втрату українцями цілності й українським суспільством цілісності через соціальні й державні обставини; інтерпретувати соціальний пафос творчості Гоголя, пошуки письменником шляхів виходу із соціальної нерівності, критику вітчизняного державного механізму XIX століття.

Ключові слова: український історичний процес; вітчизняне суспільство; патріархальний спосіб життя; суспільствознавство; соціальні проблеми; соціальна диференційованість; соціальний протест; соціальний пафос; національна своєрідність; український національний характер; національна свідомість; національно-визвольні рухи; народність; державний механізм; державність; державотворення; державне життя.

Bogdan Rostianov

Associate Professor of Humanitarian, Social and Political Sciences Department,
ORIPA NAPA under the President of Ukraine, PhD in Philology

RECONSTRUCTION OF UKRAINIAN NATIONAL CHARACTER AND FORMS OF UKRAINIAN STATEHOOD IN THE WORKS OF N.V. GOGOL

The relevance of our article is explained by the importance of those historical lessons that we are referring to. In the first half of the nineteenth century, the art of increasing nationality – that is, not only the image of national identity, but also the expression of the indigenous interests of the people. This is what we see in the work of the great writer M.V. Gogol. Gogol comprehends the contradictory nature of his contemporary social and state life and advocates the pathos of moral and ethical transformation of man. The purpose of our article is to analyze the peculiarities of reproduction of the Ukrainian national character and forms of Ukrainian statehood in the works of M.V. Gogol. For this purpose, the following tasks arise: to follow Gogol's analysis of the features of the Ukrainian national character and the reproduction of the Ukrainian historical process; to explore Gogol's depiction of epic paintings of folk life and heroism of Ukrainian during the period of the national liberation movement; to draw attention to Gogol's analysis of the degree of social differentiation and the development of forms of statehood, as well as distortion of natural relations between Ukrainians by the state authorities, alienation and separation of Ukrainians; understand how Gogol looks at the loss of integrity by Ukrainians and Ukrainian society through social and state circumstances; to interpret the social pathos of Gogol's work, the search for a way out of social inequality, and the critique of the national machinery of the 19th century. Gogol reveals the attraction of individuality to the life of mankind. But in Gogol's writings on Ukrainian subjects, the motives for the alienation of the individual, its split up and even collapse become more and more important. Gogol shows that human individuality – as well as life itself – is more complex and unexpected than the perceptions of it. Gogol paid a lot of attention to the collection and study of folk songs – they depicted him the Ukrainian national character, explained the essence of socio-historical processes, and clarified the attitude of Ukrainians towards different forms of statehood. But it is not only in the actual material but also in the interpretation of this material in folk poetry: after all, Gogol created an epic showing the poetic state of the world and the beginning of its tragic destruction – that is why the writer was based on the artistic vision of Ukrainian history that gave folklore. Gogol shows that the poetic state of the people's life ends and the prosaic comes – it happened in the late 16th – the first half of the 17th century; at the same time, Gogol reproduces the state that had developed in the past and formed the heroic Ukrainian character. Reproducing the individuality in its relations with humanity, Gogol shows the decisive role of circumstances. In the system of relations, «man and circumstances» more often, unfortunately, the circumstances prevail. When reproducing the same circumstances Gogol discovers the contradiction between their essence and its socio-historical manifestations. Gogol analyzes the relationship between man and circumstances from the point of view of synthesis – the reproduction of life as a whole, with the disclosure of universal laws (based on the opposition of «poetry» and «prose» in human, social, folk and state life). Gogol constantly seeks for integrity – as a unity of individuality and peace; this unity is due to human belonging to mankind; This is the connection between people, which arises at one or another stage of historical development. No wonder classics of social science in the 19th century defined the definition of man as a «totality of all

© Ростіанов Б. Ю., 2019.

social relations.» Therefore, creating «Dead Souls» Gogol will be persuaded that he supposedly has a higher mission of the mission – to correct the «disorder», caused by the separation of people during the period of growth of mercantilism, and the exacerbation of social antagonism. Gogol's main goal is to find universal conciliation on the basis of Christian religion. Such a utopia of the late Gogol was due to the fact that the loss of the integrity of the world was just and stimulated the emergence of utopian ideas about harmonious life. The fragmentation is intensified with the transition to a new historical epoch in connection with the intensification of social and cultural differentiation: the heroic time, when, according to Gogol, individuality did not separate itself from the people, it is in the past – the substantive beginning now represents a state that dictates to people that now plunged into the world of personal interests, the forms of their participation in the life of the country. Personality loses independence, and with it integrity. Meanwhile, the identity of the interests of the state and the nation disintegrates, and the question of the attitude towards national interests arises before individuality. The national character is conceived by Gogol as a universal embodiment of the generic nature of mankind – therefore, the national market is considered as a potential basis for the moral and spiritual resurrection of society.

Key words: Ukrainian historical process; domestic society; patriarchal way of life; social science; social problems; social differentiation; social protest; social pathos; national identity; Ukrainian national character; national identity; national liberation movements; nationality; state mechanism; statehood; state building; state life.

Постановка проблеми

Актуальність нашої статті пояснюється важливістю тих історичних уроків, до аналізу яких ми звертаємося. Справа в тому, що, на нашу думку, в ході історичного процесу протягом першої половини XIX століття у вітчизняному суспільстві відбувалася руйнація патріархального способу життя. Внаслідок історичних подій, насамперед перемоги у війні з Наполеоном і поразки повстання декабристів, у суспільстві нашої тогочасної країни пробуджується громадянська і національна свідомість. Паралельно в мистецтві посилюється народність – тобто не лише зображення національної своєрідності, а й вираження корінних інтересів народу [17]. Це ми бачимо в мистецькій діяльності великого письменника М. В. Гоголя. Гоголь осмислює суперечливість сучасного йому вітчизняного суспільного й державного життя й виступає з пафосом морально-етичного перетворення людини. Гоголь шукає шляхи пізнання цілісності світу. В той період уявлення про цілісність світу змінюються зокрема тому, що в цей час в Європі настає епоха національно-визвольних рухів [7; 14; 15].

Мета

Метою нашої статті є проаналізувати особливості відтворення українського національного характеру й форм української державності в творчості М.В. Гоголя. З цієї мети впливають наступні завдання:

- 1) прослідкувати аналіз Гоголем рис українського національного характеру й відтворення українського історичного процесу;
- 2) дослідити змалювання Гоголем епічних картин народного життя й героїзму українця в період виникнення національно-визвольного руху;
- 3) звернути увагу на аналіз Гоголем ступеню соціальної диференціації й розвитку форм державності, а також спотворення державною владою природних відносин між українцями, відчуженість і розокремленість українців;
- 4) зрозуміти, як дивиться Гоголь на втрату українцями цільності й українським суспільством цілісності через соціальні й державні обставини;
- 5) інтерпретувати соціальний пафос творчості Гоголя, пошуки письменником шляхів виходу із соціальної нерівності, критику вітчизняного державного механізму XIX століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми, що цікавлять нас, ставилися й розв'язувалися видатними вченими й дослідниками різних рівнів: Г. Гегелем [4], М. Бахтінін [1], А.Слюсарем [12; 13], М. Храпченком [16], Г. Макогоненком [8], О. Білецьким [2; 3], Г. Поспеловим [10], О. Тихим [15], В. Іванішиним [7] та іншими.

Вклад основного матеріалу

У своїх творах, починаючи з циклу «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», М. Гоголь часто художньо відтворює особистість із народу (з притаманними такій особистості рисами українського національного характеру), але яка підкорюється чужим і ворожим для неї обставинам – тому письменник звертається до мотиву роздвоєності та її подолання. Наприклад, проти себе йде Петро Безродний у «Вечорі напередодні Івана Купала»: виконуючи все, що йому наказує відьма, він перестає бути самим собою. Намагання Петра пізніше спокутувати свій гріх свідчить про те, що поступка відьмі духовно скалічила його, але залишилася все-таки для нього неприйнятною.

У «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» Гоголь періодично зображає конфліктні відносини між людьми – і це в нього є втіленням антитези між ідеалом і дійсністю. При цьому слід зауважити, що чи не найголовнішим конфліктом у «Вечорах» є конфлікт людини (українця) з чортом: так антитеза добра і зла інтерпретується Гоголем. У першому творі циклу – «Сорочинському ярмарку» – змалювано епічну картину народного життя з яскраво вималюваними характерами. Ця картина сповнена поезії й народного гумору – й через весь твір проходить лірична лінія, котра втілює захоплення красою світу й трагічне усвідомлення самотності людини в ньому: «Гром, хохот, песня слышались тише и тише. Смычок умирал, слабей и теряя неясные звуки в пустоте воздуха. Еще слышалось где-то топанье, что-то похожее на ропот отдаленного моря, и скоро все стало пусто и глухо. Не так ли и радость, прекрасная и непостоянная гостья, улетает от нас, и напрасно одинокий звук думает выразить веселье. В собственном эхе слышит уже он грусть и пустыню, и дико внемлет ему. Не так ли резвые други бурной и вольной юности, по одиночке, один за другим, теряются по свету и оставляют, наконец, одного, старинного

брата их. Скучно оставленному! И тяжело и грустно становится сердцу, и нечем помочь ему» [5, с. 24].

Спотвореність природних відносин підкреслена і в оповіданні «Травнева ніч, або потопельниця». Ситуація розокремленості, розриву найтісніших зв'язків віддзеркалюється у вигляді інтерпретації українського міфа про пасербицю, яку цькує мачуха-відьма, заставляючи рідного батька відвернутися від неї. Взаємна відчуженість українців сягає такого ступеня, що герой оповідання бачить у своєму батькові насамперед представника влади й протистоїть йому разом з іншими парубками – «вільними козаками». Для перемоги «дітей» над «батьками» необхідне втручання сторонньої сили; й тут двоплановість світу виявляється іще яскравіше, ніж у «Сорочинському ярмарку» – міф на цей раз не інсценується, а набуває продовження в сновидінні Левка, а саме це сновидіння стає ніби вікном до містично-надприродного. Оскільки Гоголь з особливою гостротою сприймав протиріччя дійсності, роздвоєність сучасника, роздробленість його особистості – то він передавав цю роздвоєність-роздробленість у заострено фантастичному вигляді.

У повісті «Вій» сильним є соціальний пафос. Письменник переосмислює казку про помсту мертвої відьми, розкриваючи соціальну нерівність людей, антигуманність цієї нерівності. В повісті люди абсолютно роз'єднані, відчужені один від одного. Герой повісті повністю занурений в побутове існування; головне для нього – відчуття ситості й спокою (бо живе він в страшних злиднях). «Пан філософ» – називають Хому Брута; він і справді – носій філософії фаталізму, який капитулює перед обставинами: «Что же делать? Чему быть, того не миновать!» [6, т.2, с. 190]. Фаталізм притаманний не лише йому, у цьому плані твір насичений «двійниками» філософа Хоми. Один із «двійників» постійно примовляє: «Уж что бог дал, того не можно переменить» [6, т. 2, с. 192]. Тому автор називає «філософами» й козаків, які стали слухняними слугами жорстокого сотника. Розколотість світу ми бачимо в творі скрізь: обособленим від народу є українське школярське середовище – воно «погрязло» в схоластиці, невігластві, байдюванні, хуліганстві. Український бурсак Хома виявляється чужим серед українських же козаків. Навіть коли він танцює, намагаючись забути в оточенні жадлих обставин – ця ізольованість зберігається: глядачі-українці, не дочекавшись кінця цього танцю відчаю – без музики, в жахливій тиші, – плюнули й відійшли, сказавши: «Вот это как долго танцует человек!». Українці-селяни з байдужістю спостерігають, як на їхніх очах гине українець-бурсак... Коли Хома Брут залишає територію бурси при Київській академії – то одразу ж зустрічається з ворожими обставинами. Відособленість Хоми Брута постійно підкреслюється: спочатку він з двома товаришами відколюється від решти бурсаків, потім відьма роз'єднує цих трьох «спудей» – і далі Хома Брут вже приречений на самотність. Його самотність символічна: віддалення від людей означає наближення до містичного. А усамітнений індивідуум безсилий перед ворожими обставинами; вступаючи в боротьбу з ними, він не зможе втриматися від поступок; так відбувається роздвоєння особистості – і її загибель. Непослідовність, невідповідність між поведінкою і внутрішнім голосом, викликана роздвоєністю, й приводить Хому Брута до загибелі. І ця не-

послідовність і роздвоєність – риса не лише Хоми Брута, а й всіх українців, які прийшли на зміну людям героїчного часу. Починає втрачати цільність Данило Бурульбаш в «Страшній помсті». Результат боротьби українця і чорта визначається в повісті «Вій» соціальними й державними обставинами. У відьмі втілюється сутність її батька-багатія: деспотичного й злого. Недаремно Хома, побачивши відьму, відчув, що «... душа его начинала как-то болезненно ныть, как будто бы вдруг среди вихря веселья и закружившейся толпы запел кто-нибудь песню об угнетенном народе» [6, т. 2, с. 199]. Фантастика ж передає у творах Гоголя насамперед світосприйняття їх героїв (як людей патріархального світовідчуження); міфологічність такого світовідчуження підтримується способом життя – життя, в якому панує повна залежність людини від обставин. Разом з тим фантастикою Гоголь передає неприродність відносин між людьми – й тими суспільно-державними обставинами, в яких вони перебувають.

В «Тарасі Бульбі», наприклад, немає фантастики – там відтворюється виникнення українського національно-визвольного руху проти польських магнатів – й заострена в цей період соціально-культурна диференціація в новій українській нації, яка формується.

Гоголь завжди звертається до проблеми «людина й обставини», до вирішальної ролі обставин в житті людини. Це ми бачимо в новелі про перемогу «дітей» над «батьками» за допомогою містифікації, котра ледве не перетворилася на справжнє втручання надприродного – в «Сорочинському ярмарку». А. О. Слюсар пише: «Коли Грицьку й Парасці вдається наполягти на своєму й виникає весільна стихія карнавальності, єдність, що утворилася – тут же й розпадається. Карнавальна тотожність народження й смерті змінюється їхнім роздвоєнням. Роздроблена, прозаїчна дійсність бере своє, й сповнений веселоців твір несподівано закінчується ліричним монологом автора про трегедію самотності» [13, с. 87].

Гоголь розкриває залучення індивідуальності до життя людства. Але в творах Гоголя на українську тематику все більшого значення набувають мотиви відчуження особистості, її роздвоєння й навіть розпаду. Гоголь показує, що людська індивідуальність – як і саме життя – складніша й несподіваніша, ніж наявні уявлення про неї.

Спілкуючись із О.С. Пушкіним, знайомлячись із історичними поглядами Пушкіна, М.В. Гоголь по-новому став розуміти український історичний процес. 1831 року Пушкін відкрив для Гоголя «Історію Русів», авторство якої приписувалося Г. Кониському. В цій книзі початок масового визвольного руху пов'язувався з Берестейською унією, котра узаконила гноблення України панською Польщею й католицькою церквою. В «Історії Русів» підкреслювалося: на Україні склалася винятково парадоксальна ситуація: одночасно з наростанням національно-визвольної боротьби посилювалася соціально-культурна диференціація, в ході якої козацька старшина віддалялася від простого народу й зближувалася з польською шляхтою, намагаючись копіювати її спосіб життя. І «Тарас Бульба» створюється в атмосфері творчої співдружності з Пушкіним. Головна особливість історизму в «Тарасі Бульбі» така: Гоголь бачив своє завдання в тому, щоби виразити на матеріалі минулого своє ставлення до сучасних йому

суспільно-історичних процесів. При цьому Гоголь не прагнув відтворити конкретну епоху – він ставився до історії як філософ; для нього основною історичною категорією була не епоха – а стан суспільства (як у філософії Г. Ф.-В. Гегеля – «героїчний» і «прозаїчний» стан світу залежно від ступеня соціальної диференціації й розвитку державності). В статті «О малороссийских песнях» письменник розкриває особливості відображення минулого в народних піснях: «Историк не должен искать в них показания дня и числа битвы или точного объяснения места...». Они передадут ему «...верный быт, стихии характера...дух минувшего века...» [6, т. 8, с. 91]. Отже, справа не в конкретному відтворенні епохи, а в загальному уявленні про неї – що дозволяє досягнути характер народу. Однак така позиція письменника зовсім не означала неухважність до фактів: відомо, як досконало вивчав Гоголь українські характери, український побут – починаючи ще з «Вечерів на хуторі...», як він просив матір описувати «нравы, обычаи, поверья» своїх земляків.

Працюючи над повістю «Тарас Бульба», її редакціями 1835 і 1842 років, Гоголь звертався до історичних досліджень, літописів, спогадів. І поступово письменник формував своє особисте ставлення до історії України. Погляди Д. Бантиш-Каменського (третімна «История Малой России» стали для нього неприйнятними – й Гоголь збирався написати свою власну історію України (передусім – цікаву, «що то за історія, якщо вона нецікава?») – задавав Гоголь риторичне запитання) – то «История Русов», навпаки, стала для нього прийнятною й відіграла позитивну роль у формуванні гоголівської концепції історичного процесу на Україні в 16 – 17 століттях. Також позитивно сприйняв Гоголь «Опис України» Боплана – французького артилериста, котрий служив у польській армії на початку 17 століття. Особливо імпонувала Гоголю та повага, яку висловив Боплан по відношенню до українського козацтва [12, с. 160].

Створивши першу редакцію «Тараса Бульби» в 1835 році, Гоголь продовжив вивчення джерел української історії. Велике позитивне значення для нього мало знайомство з «Историей о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся» С. Мишецького. Цей твір допоміг Гоголю повніше змалювати картину козацької епохи, поглибити уявлення про демократичність українського козацького самоврядування, точніше розкрити народне світосприйняття, його карнавальність зокрема. Збиранню й вивченню народних пісень Гоголь приділяв дуже велику увагу – вони змальовували йому український національний характер, пояснювали сутність соціально-історичних процесів, роз'яснювали ставлення українців до різних форм державності. Але справа не лише у фактичному матеріалі, а й в інтерпретації цього матеріалу в народно-поетичній творчості: адже Гоголем створювалася епопея, котра показувала поетичний стан світу й початок його трагічної руйнації – тому письменник і оснований на тому художньою баченні української історії, яке давав фольклор. Гоголь показує, що поетичний стан життя народу закінчується й настає прозаїчний – відбувалося це в кінці 16 – першій половині 17 століття; разом з тим Гоголь відтворює той стан, котрий склався в минулому й сформував героїчний україн-

ський характер. Вже на початку повісті йдеться про те, що тип особистості, представлений Тарасом Бульбою, – сформувався в 15 столітті й продовжує існувати в зламний період рубежа 16 – 17 століть. Гоголь у повісті художньо відтворює два козацькі антипольські походи – 1597 року і 1638 року, зближуючи ці не дуже близькі за часом події: та в цих походах для Гоголя якраз і відбився в абсолюті національний характер українського народу періоду «передхмельниччини», якщо так можна висловитися – Гоголь показує рух українського народу до вершини, якою згодом стане Визвольна війна – національна революція – козацька державність, основана на слов'янській єдності. При цьому Гоголь протиставляє дві культури – два суспільства: суспільство вільного народу й козацького героїзму – суспільству станової нерівності й «мишиних натур». Досліджуючи національний український характер в умовах дії спільноти людей, що живуть за законами військової демократії, Гоголь показує розпадиння синкретичної єдності українця й українства – з'являється індивідуальність із власною життєвою позицією й долею; життєва енергія цієї індивідуальності може приймати різні напрями. Андрій в «Тарасі Бульбі» – індивідуальність егоцентрична, головним змістом його життя стає інтимне почуття – і це призводить, на жаль, до того, що Андрій раптом виступає проти свого народу, стає ворогом своєї батьківщини.

Відтворюючи індивідуальність в її відносинах з людством, Гоголь показує вирішальну роль обставин. В системі відносин «людина й обставини» частіше, на жаль, перемагають обставини. При відтворенні ж обставин Гоголь виявляє протиріччя між їхньою сутністю і її соціально-історичними проявами. Відносини людини й обставин Гоголь аналізує з позицій синтезу – відтворення життя як цілого, із розкриттям універсальних закономірностей (основаних на протиставленні «поезії» й «прози» в людському, суспільному, народному й державному житті). Гоголь постійно шукає цілісність – як єдність індивідуальності й світу; ця єдність обумовлена приналежністю людини до людства; це той зв'язок між людьми, котрий виникає на тому чи іншому етапі історичного розвитку. Недаремно класики суспільствознавства у 19 столітті дали визначення людині як «сукупності всіх суспільних відносин». Тому створюючи «Мертві душі» Гоголь переконуватиметься в тому, що на нього нібито вищими силами покладено місію – виправити «розлад», викликаний й розділеністю людей в період наростання меркантилізму, й загостренням соціального антагонізму. Головною метою Гоголь вважав всезагальне примирення на основі християнської релігії. Така утопічність пізнього Гоголя пояснювалася тим, що втрата цілісності світу якраз і стимулювала виникнення утопічних уявлень про гармонійне життя. Руйнацію гармонії українського життя Гоголь показав ще у «Старосвітських поміщиках»: показав, як замкненість ідилічного мікросвіту повністю обмежується рамками побуту – але у двері цього побуту, так би мовити, все настійливіше стукає й стукає макросвіт – історія. «Утопічність була властива тією чи іншою мірою всім художникам-реалістам, особливо Гоголю, Достоєвському, Толстому – котрі прагнули перетворити дійсність в дусі морально-релігійних ідеалів» [12, с. 224].

Руйнацію української побутової й суспільної гармонії Гоголь також показав у «Повісті про те...» – засоба-

ми сатири. Автор повісті про Івана Івановича й Івана Никифоровича відчуває страшний сум, спостерігаючи духовно нищих мешканців Миргорода.

Сатира Гоголя піднімається на найвищий рівень в комедії «Ревізор», в якій у мініатюрі показаний весь державний механізм. Чинovníки в комедії – це «груповий портрет» держави. І в «Мертвих душах» передано «нивелирующее воздействие государственного механизма, в результате которого образуется единый тип, представленный индивидуальными оттенками в лице отдельных чиновников. Все они в равной мере являются, по мнению Манилова, «самыми достойными людьми», или, как выразился Собакевич, «хриstopродавцами» [12, с. 255].

Роздробленість життя в нашій тодішній державі Гоголь пояснює руйнацією патріархальних відносин й посиленням влади грошей. В «Мертвих душах» Гоголь все посилює й посилює тему примарності того суспільства, котре вже вичерпало себе. В ситуації купівлі-продажу «мертвих душ» різниця між буттям і небуттям нібито зникає.

Роздробленість посилюється з переходом до нової історичної епохи в зв'язку із загостренням соціальної й культурної диференціації: героїчний час, коли, на думку Гоголя, індивідуальність не відділяла себе від народу, йде в минуле – субстанційне начало тепер являє держава, яка диктує людям, що тепер занурилися в світ особистих інтересів, форми їх участі в житті країни. «Личность утрачивает самостоятельность, а с ней и цельность. Между тем тождество интересов государства и нации распадается, и перед индивидуальностью встает вопрос об отношении к национальным интересам», – пише А.О. Слюсар [12, с. 304]. В «Тарасі Бульбі» Гоголь показує, як соціальний конфлікт призводить до руйнації тієї цілісності життя, яка представлена запорозьким товариством, й обумовлює трагічний пафос твору. Письменник демонструє, як героїчний стан українського народу з його військовою демократією змінюється прозаїчним станом, котрий характеризується соціальною диференційованістю та ієрархічністю.

В процесі цієї заміни Гоголь відтворює таку рису українців, як карнавальність. Коли Тарас Бульба з синами прибуває на Січ – то вони зустрічають святковий натовп: всі танцюють під музику, глядачів немає, всі – учасники; на цьому святі втрачається різниця між грою і реальністю; звідси – відчуття непевності, примарності... В карнавальному значенні вживається в «Тарасі Бульбі» слово «погулять». Погуляти – значить повоювати, війна – це «пир» для українського козака. Героїка воїнського подвига й карнавальність з різних сторін виявляють єдину сутність – колективізм українця. Запорожці, не задумуючись, героїчно віддають життя за товариство, в ім'я товариства. Та збереження єдності виявляється неможливим, оскільки козацька старшина відокремлюється від народу. Лише один Тарас Бульба займає протилежну позицію, залишаючись із простим народом. У знаменитій промові Тараса Бульби перед козаками проголошується гоголівська ідея єдності людини й світу, і найвищої форми цієї єдності – товариської, основаній на духовній спільності, завдяки якій «породнитися можна по душі, а не по крові». Менталітет і спосіб життя в запорожців – фактично один; спільним для них є насамперед відчуття причет-

ності кожного запорожця до життя й долі свого народу; звідси – цільність характерів і їх героїзм; головна риса запорожця, за Гоголем – усвідомлення власного сенсу життя в служінні українському народові. І причетність до історичного буття вітчизни в кожного з запорожців знаходить індивідуальне втілення. Звідси – справжнє богатирство (героїзм, доведений до найвищого рівня – рівня саме фольклорного богатирства) запорожців: загибель Мосія Шила, Касяня Бовдюга, інших козаків-героїв, самого Тараса Бульби й Остапа.

В повісті-епопеї «Тарас Бульба» Гоголь показав і формування егоцентрично налаштованої романтичної особистості українця: для Андрія існує лише його «я», лише його власний емоційний стан. Він переступає «точку неповернення» тоді, коли відбувається його зустріч з коханою панночкою, і панночка нагадує Андрію, що вони з ним належать до ворожих таборів. «Отчизна моя – ты», відповідає Андрій, зрікаючись не лише батьківщини, а й співпричетності до історичного буття українців. Більше Андрію немає ніякого діла ні до Січі, ні до запорожців, ні до визвольної боротьби. Повністю віддавшись інтимному почуттю, український козак втрачає самостійність, властиву героїчній особистості.

Людей роз'єднує користолюбство – але народ залишається, залишається ще почуття товарищескості, оскільки воно властиве національному характерові. «И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело» [6, т. 2, с. 134]. Братерство слов'янських народів і почуття національної гордості, переформування національної субстанції – ось що, на думку Гоголя, може стати основою для відтворення втраченої цілісності. Зміна відносин особистості з середовищем і людством, викликана зміною життєвого устрою, обумовила для Гоголя особливе значення проблеми цілісності світу. Й письменник вірить у можливість подолати роздробленість, зупинити розкладання суспільства й знайти вихід із глухого кута, в якому опинилася держава. Тому в майбутньому націю знову чекає настання героїчного й поетичного періоду – як це показано у фіналі «Мертвих душ». Національний характер мислиться Гоголем як універсальне втілення родової сутності людства – тому саме національний характер і розглядається як потенційна основа для морального й духовного воскресіння суспільства.

Вже на початку свого творчого шляху, обессмертивши Диканьку, Сорочинці, Миргород, – Гоголь українське зробить загальнолюдським; він погляне на все українське вище й глибше, ніж усі дивилися до нього – навіть вище і глибше ніж Котляревський... Ще в Ніжинській гімназії вищих наук Гоголь – активний учасник самодіяльного театру – знаходить свою манеру художньої інтерпретації: тонкий гумор, легка напів-усмішка. А згодом вершиною художньої манери Гоголя-класика стане «сміх крізь невидимі світу сльози». Закінчивши Ніжинську гімназію, Гоголь їде до Петербурга й вступає на державну службу. Але в душі держслужбовця Міністерства внутрішніх справ «біснується» український національний характер – і Гоголь пише, публікує твори української тематики; в 22 роки його робить знаменитим збірка «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» – гімн казковому краю: Укра-

Висновки

іні. Молодий письменник-дебютант зробив щось досі нечуване у світовому мистецтві! «Сейчас прочел «Вечера на хуторе близ Диканьки» – они изумили меня!» – першим високо оцінив збірку О.С. Пушкін. – «Вот настоящая веселость – искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности – все это так необыкновенно в нашей литературе, что я доселе не образумился...». До чого ж сильна і вільна ця гоголівська Україна! І як не схожа вона на Росію! «Редкая птица долетит до середины Днепра» – тут не тільки гіпербола, тут любов до України; Україна – це справжній ріг достатку, тут будь-яке диво – можливе, тут все – гігантське (навіть вареники розміром з капелюх). Після «Диканьки» Гоголь готує збірку «Миргород», а в збірці – українська національна епопея «Тарас Бульба». Для читача в тодішній Російській імперії Україна постає якоюсь дивною, чудесною країною – яку не впізнають українці, котрі живуть у Петербурзі, яку зовсім не визнає навіть Т.Г. Шевченко! Відмовляється впізнавати... Так і не зрозуміли Шевченко з Гоголем один одного... («Чим справді була за часів життя його – Шевченка – Україна? Занедбаним людьми та спустошеним лихою історичною долею краєм, де царювала тяжка кріпацька неволя, де почувався важкий стогін та лилися гіркі сльози колись вільного народу... Безпросвітна темнота огортала голови й душі, силою поневоленний нарід, а кріпацька неволя руйнувала та нехтувала його добробут... Здавалося, глуха смерть носилася над цим безталанним краєм, справляючи німий похорон над його колись кипучим життям та покриваючи забуттям його давню славу...» [9, с. 115]). Це – Україна, ніби наново створена Гоголем; він створив цілий новий світ з фактично двох повітів Полтавської губернії і одного – Чернігівської: цілий космос із парубками й дівчатами, очіпками й шароварами, галушками й варениками, божественним і діявольським. Диявольське зображене в Гоголя з двох сторін: це найстрашніше для людини, що тільки може бути («Вій», «Вечір напередодні Івана Купала»); а з іншого боку українці у гоголівській Україні поводяться з «нечистою» інколи й фамільярно, майже як з домашньою худобою, знаходять їй практично-побутове застосування (чорт в «Ночі перед Різдом»; пузатий Пацюк, який «водиться з нечистою силою», вареники, «заряджені» чортівнею). У Гоголя – особисте ставлення до нечистої сили, з якою він уперше, за його ж свідченням, зустрівся сам ще в 5-річному віці... Та казкова Україна закінчується, як закінчується все хороше. У фіналі веселої «Повісті про те...» – сумний рядок: «Скучно на этом свете, господа...». Немає більше казкової, поетичної, героїчної України – вона тепер прозаїчна, безгеройна, буденна, обивательська...

В підсумковому творі Гоголя – в романі-поемі «Мертві душі» – надається концептуальне значення національному аспекту: національний характер усвідомлюється в творі як універсальне втілення родової сутності людства й у зв'язку з цим розглядається М.В. Гоголем як та основа, на якій відбудеться моральне воскресіння суспільства і його духовне піднесення. В «Мертвих душах» омертвіння суспільної системи веде, як визнає письменник, до наростання соціального протесту. Проблема народа й держави поставлена в «Мертвих душах» як у творі епопейному – а в такому творі головна роль належить відтворенню суперечливості відносин окремої індивідуальності з соціальним середовищем і людством.

Протягом першої половини XIX століття, особливо в 1830–1840-ві роки, перед вітчизняною літературою в зв'язку з суспільними трансформаціями й змінами державного життя з особливою гостротою поставали проблеми цілісності й роздробленості життя, аналізу й синтезу в його віддзеркаленні. Все це знаходить втілення в творчості М.В. Гоголя. Гоголь бачив у процесах державного буття в період правління Миколи I – руйнацію цілісності життя, і це віддзеркалилося у гротесковості в його творах. Гоголь аналізує протиріччя сучасної йому державної й суспільної дійсності, розрив зв'язків між людьми, роздвоєння й подрібнення особистості, загострення соціального антагонізму й меркантилізацію свідомості людей. З іншого боку – Гоголь звертає увагу на зростання самостійності особистості в переддень капіталізму. Свої повісті й оповідання Гоголь сприймає як фрагменти величезного епічного полотна, покликаного передати життя народу в цілому. Висуваючи на передній план долю не окремої особистості, а цілої народної спільноти людей, не історичний процес – а суперечливість дійсності, Гоголь відтворював не стільки конкретно-історичну епоху, скільки загальний стан нації (особливо яскраво це втілено в «Тарасі Бульбі»). Звідси – й прагнення Гоголя вплинути на життя суспільства й держави в дусі консервативної утопії («Ревізор», «Мертві душі», «Вибрані місця з листування з друзями»). Для Гоголя як письменника особливе значення мали з одного боку, опис нравів – у якому віддзеркалювалася роздробленість життя (що набувала нерідко гротескового вигляду («Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Записки божевільного», «Ніс»), а з іншого – втілення безпосередньої єдності людини й нації в епопеї («Тарас Бульба»).

В перспективах наших подальших наукових розвідок – продовжити дослідження різних методів і способів зображення українського національного характеру, української національної ідеї, шляхів українського державотворення і форм української державності в культурі й мистецтві.

Література.

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Худож. лит., 1975. 504 с.
2. Білецький О. І. Гоголь і Пушкін: зб. праць. В 5 т. Київ: Виц.школа. 1969.
3. Білецький О. І. Російська література та російсько-українські літературні зв'язки: зб. творів: У 5 т. Київ: Наук.думка, 1966. Т. 4. 680 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 4 т. Москва: Искусство, 1968–1972.
5. Гоголь Н. В. Избранные произведения. Москва: Гослитиздат, 1947. 550 с.
6. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч.: В 23 т. Москва: Наука, 2003.
7. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Відродження, 1994. 218 с.
8. Макогоненко Г. П. Гоголь и Пушкин. Ленинград: Сов. писатель, 1985. 350 с.
9. Мирний Панас. Лист до М. Лисенка. Твори: В 7 т. Т. 7. с. 504.
10. Поспелов Г. Н. Проблемы исторического развития литературы. Москва: Просвещение, 1972. 410 с.
11. Пушкин А. С. Полн.собр.соч.: В 10 т. Москва: Наука, 1964.

12. Слюсарь А. А. Эпическая проза А.С. Пушкина и Н.В. Гоголя в типологическом сопоставлении: дис... докт. филол. н. Одесса, 1991. 361 с.
13. Слюсар А. О. Методія: Слюсарь Арнольд Алексеевич. Одесса: Астропринт, 2009. 584 с.
14. Україна багатоетнічна. Київ: Світ знань, 2008. 156 с.
15. Тихий О. Мова – народ. Київ: Смолоскип, 2007. 416 с.
16. Храпченко М. Б. Типологическое изучение литературы и его принципы: собр. соч.: В 4 т. Т. 3. Москва: Худож. лит., 1980–1982.
17. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ: Дніпро, 1977. 600 с.